IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 5, Issue 1, March 2025
Impact Factor: 7.67

प्राचीनार्वाचीनयोरलङ्कारदृष्टयोर्भेदः

अमरेन्द्र कुमार मिश्रः
सहाचार्य (साहित्य विभागः)
कालियाचक विक्रमकिशोर आदर्श संस्कृत महाविद्यालयः
पूर्वमेदिनीपुरं, पश्चिमबङ्गः

प्राचीनाऽर्वाचीनालङ्कारदृष्टयो महानभेदः काव्यशास्त्रपरिशीलनादवाप्यते। प्राचीनदृष्टौ अलंकाराणां नवीनदृष्टौ च व्यंगयस्य प्राधान्मेय अभिहितम् । रसवस्त्वलङ्कारात्मकं व्यंग्यमलङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते प्राचीनाः। तत्र वस्तुमात्रं व्यंग्यं पर्यायोक्ताऽप्रस्तुतप्रशंसादौ वाच्योपस्कारकत्वेन निक्षिप्यते। उपमालंकारश्च रूपक- दीपकाऽपहनुत्यादौ वाच्योपस्कारकत्वेनोक्तः। उत्प्रेक्षायां प्रतीयमानता स्वीकृतैव। वामनोऽपि गुणालंकारयोः शोभाविशेषाद् भेदाविवक्षया ऽलङ्कारवादी एव। उद्भटादयस्त्वलङ्कारप्राधान्यसमर्थका एव, गुणालङ्कारयोः साम्यस्य स्वीकारात् । अलङ्कार एव काव्ये प्रधानमिति प्राचां मतम् । वक्रोक्तिजीवितकारोऽपि अलंकार प्राधान्यपोषकः, वक्रोक्तेः अलङ्कारत्वेन स्वीकारात् ८/९ तस्याश्च काव्यजीवितभूतत्वेनाभ्युपगतत्वात् ।

यथा-

'' उभावेतालङ्कार्यौ तयोः पुनरलंकृतिः।
वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरूच्यते।।''

एषामलङ्कारप्राधन्यवादिनां नये अभिधाप्रकारविशेषा एव अलङ्काराः। अत्रैव द्योतकव्यंजकौ अपि अन्तर्भावम् भजतः '' द्योत्यव्यंग्ययोरर्थयोः प्रत्येयत्वसामान्यादुपचारात्'।।

किन्तु अलङ्काराणां प्रधानता अपैति नवीनाभिमतं, व्यंग्यप्राधान्यचाभ्युपगम्यते। व्यंग्यं नाभिधा – लक्षणा – तात्पर्या – ख्याव्यापारत्रयविषयम् अपितु ध्वनन – द्योतन –शब्दाभिधेय – व्यंजना व्यापारगम्यम् । अतएव नवीनाः व्यंग्यस्यार्थस्य प्रतीत्यै व्यंजनाव्यापारमवश्यमभ्युपगच्छन्ति। एष एव व्यंग्यार्थो वाक्यार्थत्वेन प्रधानः। तस्याभिधाव्यापारेव न, वाक्यार्थत्वाभावात् । नवीनालङ्कारिकानां मते व्यंग्यार्थस्य प्राधान्यम् ।

---

१. वकोक्तिजीवितम् - १ – उन्मेव – १० वीं कारिका

DOI: 10.48175/568

ISSN: 2581-9429
Volume 5, Issue 1, March 2025
Impact Factor: 7.67

२. वक्रोक्तिजीवितम् - १५ पृष्ठे

गुणालङ्कारौ च तमुपकुरुत:। अत: व्यंग्यार्थस्योपस्कार्यत्वमुपस्कारकत्वं च अलङ्काराणाम् । एवं ध्वनिपूर्ववर्तिना प्राचामलंकारप्रधान्यं ध्वनिकाले क्रमश: संकोचं भजद् गौणतां प्राप्त: ।

पूर्ववर्तिनामालङ्कारिकानां मतानुसारे रसवदलङ्कारतां निषिध्य केवलमङ्गत्व एव तेषामलङ्कारत्वमङ्गीचकार ध्वनिकार:।

रससामान्ये व्यापृता रसालंकारता केवलमङ्गत्व एव सीमिताऽभूत। मम्मटाचार्यस्तु काव्यलक्षणे ''अनलंकृती पनु: क्वापीति स्वीकृत्य गौणामप्यलङ्कारतां न सेहे। चन्द्रालोककारेण आचार्यजयदेवेन मम्मटस्यविरोध : कृत: । तद्यथा –

'' अङ्गीकरोति य: काव्यं शब्दार्थावनलंकृति।
असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलंकृती।।

जयदेवानन्तरम् अलंकाराणां क्रमश: वर्धमानो विरोध: शमनं भेजे, अलङ्कारा: अक्षुण्णां प्रतिष्ठां प्रापु:। महामाहेश्वरै अभिनवगुप्तपादाचायैस्तु अलंकाराणां प्रतिष्ठा ध्वनिकालेऽपि मूर्धानमधिरोपिता स्वकथनेन, निराकृतश्च अलंकारविरोधिनां ध्वनितत्वावमर्शनविजृम्भिता उक्तयो।

आयार्च आन्नदवर्धनेनैव ध्वन्यालोके प्रतिपादितम् -

'' न ध्वननसद्भावेऽपि काव्यत्वव्यहार:, गुणालंकारविशिष्टशब्दार्थवपुषो वाक्यस्य एव काव्यत्वव्यहार इति।।

एवं प्राचीनार्वाचीनयोरूभयोरपि दृष्टयोरलंकाराणां महन्महत्वम् ।

सम्प्रति अलंकाराणा रस – रीतिगुणध्वनिवक्रोक्त्यौचित्यादिभ्योऽतीव संक्षेपेण भेद: प्रस्तूयते अलंकारात् ।

भिन्नोऽपिरस अलंकारप्राधान्यकाले दण्डिभामहादिभि: रसवदलङ्कार एव अन्तर्भावित:। यथा –

---

१. चन्द्रालोक : - प्रथममयूख – ८ उवीं कारिका

२. ध्वन्यालोक – प्रथमोद्योत् – ५९ पृष्ठे

'' इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ।।''

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 5, Issue 1, March 2025
Impact Factor: 7.67

एतएव रस – अलंकारयोरैक्यं प्रतीयते स्म, रसवदलड्कारस्याभ्युपगतत्वेनैव भेदो रसालंकारयो: । व्यंग्यप्राधान्ये रसो ध्वनिर्वा, अप्राधान्ये अन्यरसाड्गत्वे वा रसवदलड्कार इति भेदस्य स्फुटत्वात् ।। इति।

अलंकारस्य रीतेश्च भेद:

आयार्च भामह – प्रतिपादिते काव्यालंकारे वैदर्भ- गौडमार्गप्रसड्गे सर्वप्रथमं रीतेश्चर्चा समुपलभ्यते –

" अलड्कारवदग्राम्यमर्थ्य न्याय्यमनाकुलम् ।
गौडीयमपि साधीयो वैदर्भमिति नान्यथा।

रीतितत्वस्यविस्तृतं विवेचनं दण्डिन: काव्यादर्शे समुपलभ्यतते। अतएव कतिपयै: दण्डि: रीते: पोषक: मन्बते, नालड्कारस्य। परमेतत् न सड्गतम यतोहि स्वयं दण्डिनापि रीति अलंकारत्वेन स्वीकृत: । उक्तमपि –

" काव्यशोभाकरान्धर्मानलड्कारान् प्रचक्षते।
ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कात्सर्न्येन वक्ष्यति।।

यश्च सन्ध्यड्ग वृत्यड्ग – लक्षणाद्यागमान्तरे व्यावर्णितिमिदं चेष्टामलंकारतयैव न: । दण्डयाचार्यपर्यन्तं रीत्यलड्कारयोर्गुणालड्कारयोर्वा ऐक्यमवतिष्ठते। वामनसमये गुणालड्कारयोर्भेदेन रीतेरलड्कारो भिद्यते, गुणानां काव्यशोभाधायकत्वात् अलड्कारस्य च तत्रोत्कर्षकारित्वात् " पूर्वे गुणा: नित्या: ताम् विना काव्यस्यासंभवात् । परे: अलंकारा अनित्यास्तद्भावेपिकाव्य – व्यवहारात् "। इत्थं रीत्यलड्कारयो: महानभेद:। अलंकारप्राधानयवादिनामिव आयार्च – वामनोऽपि गुणानां शब्दार्थवृत्तित्वं

---

१. दण्डी – काव्या – २.२९२

२. भामह – काव्यालडकार – १ – ३५

३. दण्डी – काव्यादर्श – २.१ – ३६७।

४. दण्डी – काव्यादर्श ३.१३

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 5, Issue 1, March 2025
Impact Factor: 7.67

मनुते रीतिमपि अलड्कावररूपतयैवाऽभ्युपच्छति। उक्तमपि – ''सौन्दर्यमलड्कार:''। ध्वनिवादिनां मते गुणालड्कारयौ: स्वरूपमित्थम् -

'' तमर्थवलम्बन्ते येऽड्गिनं ते गुणा: स्मृता:।
अड्गाश्रितास्त्वलड्कारा: मन्तव्या: कटकादिवत् ।।''

ये रसादिसन्तमड्गिनं तमवलम्बन्ते, ते गुणा: शौर्यादिवत् वाच्यवाचकलक्षणानि अड्गानिये पुनस्तदाश्रिता अलंकारा: मन्तव्या: ।

ध्वनिवाद्या – चार्याणां मते गुणा: रसमात्रधर्मा: अलड्काराद्च शब्दार्थमात्रधर्मेति गुणालड्कारयोर्भेद:। शब्दार्थधर्मता तु गुणानामौपचारकी परम्परया वा इति।

नव्यास्तु नेदं स्वीक्रियते रसमात्रधर्मत्वे गुणानां प्रमाणाभावात् । कारणं तु गुणकार्ययोर्द्वयोरपि दुत्याद्यात्मकावित्तवृतित्वेनैक्यात्। अनलगतस्योष्णस्पर्शरस्येव रसवृत्तिगुणानां तत्कार्यभूतानां द्रुत्यादिचित्तवृत्तीनां विभिन्नतयाऽनुपलम्भात्। अनुमानस्यापि नास्त्यवसर: ,गुणै: सह रसानां कार्यकारणाभावानभ्युपगमात् । वेदान्तानुसारमपि निर्गुणस्यात्मनो गुणाभाव इव काव्यत्मभूतस्य रसस्य निर्गुणस्यात्मनो गुणाभाव एव काव्यात्मभूतस्य रसस्य निर्गुणत्वमेवोचितम् । '' श्रगारोमधुर: '' इति व्यवहारस्तु कथचिद् उपपादनीय: क्वचिदलड्कारस्त्वन्यं रसादिमलंकरोति क्वचिच्च आत्मानमेव । भोजरास्तु स्वभावो वस्तुचितवृत्तीगतत्वेन द्विविध: । स्वभावस्तु गुणरूप एव। अतएव भोजराजेन '' गुणप्राधान्ये स्वभावोक्तिरि'' ति प्रतिपादिता।

अलड्काराद्ध्वनेर्भेद

वयंग्यप्राधान्ये एव ध्वनि: , गुणीभूतव्यंग्येऽड्गत्वेवालड्कारताया अड्गीकारात् , अलड्काराद भिद्यते ध्वनि। अलड्कारध्वनौ तु अलड्कारव्यपदेश: ब्राह्मणश्रमणन्यायादेव बोध्य:।

इत्थमेव रसवदलड्कारो रसध्वनेर्भिन्न:, रसस्य प्राधान्ये रसध्वनि:,रसस्याड्गत्वे रसालड्कारतेति सिद्धान्त: । उक्तमपि ध्वन्यालोकस्य द्वितीये उद्योते आनन्दवर्धनाचार्येण -

१. वामन - काव्यालंकारसूत्रवृत्ति: - १.१.२

२. वासन – काव्यालंकारसूत्रवृत्ति: - ३.१.३

'' प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादय:।
काव्ये तस्मिन्नलड्कारो रसादिरिति मे मति: ।।''

अलड्.काराद् वक्रोक्तेर्भेद: - यद्यपि वक्रोक्तिजीवितकारो कुन्तक: वक्रोक्तिमलंकृतिमेव स्वीकुरुते। परन्त्वियम् वक्रोक्ति: अलंकाराद्भिन्ना, यतोहि अलंकाराणां प्रकारत्वेन वक्रोक्तेरनभ्युपगतत्वात् ।

अत: वक्रोक्ति: भिन्ना अलंड्काराद् ।।

उक्तमपि कुन्तकाचार्येण वक्रोक्तिजीविते –

'' उभावेतावलड्कार्यौ तयो पुनरलंकृति:।
वक्रोक्तिरेव वैदग्धभड्गीभणितिख्त्यते ।।

न केवलमलड्कारा वाक्यवक्रतायामन्तर्भाविता:, अपितु रसस्य ध्वनेश्चापि विनिवेशो वक्रोक्ते: प्रकारभूतासु प्रकरणप्रवन्धोपचारवक्रतासु विहित:। अत: स्पष्ट एव वक्रोक्तेरलड्काराद भेद: । यद्यपि कुन्तकाचार्य: वक्रोक्तिरलड्कारताम् अभ्युपगच्छति तथापि – भामह –भट्टोदभट्टादीनाम्अलड्कारपन्थानं न अनुसरति, रसोक्ति – स्वभावोक्त्योरलड्कारवादिनायमलड्कारत्वेन अभिमतयोरलड्कारत्वस्यास्वीकारात् ।

दण्डी – भामह – उद्भठट्ठ – वामनादिभि: कृतो ध्वने: पर्यायोक्ताऽऽक्षेप – समासोक्ति – विशेषोक्त्योदिषु विनिवेशनेन तस्य गौणता वा अभिमता।

कुन्तकाचार्यो वक्रोक्तौ ध्वनिमन्तर्भाव्य तस्यगौणतामड्गीकरोति। अत: स्पष्टं यदलंकारेण वक्रोक्ते: समता न, नैव च रीति-ध्वनि-औचित्यादयोऽपि वक्रोक्ते: तुलामधिरोहन्ति, यतोहि सर्वेषामेषां रीतिध्वन्यादीनां वक्रोक्तेरड्गरूपत्वेन स्वीकारात् ।

आनन्दवर्धनाचार्येण निर्दिष्टं भाक्तत्वं वक्रोक्तित्वच समानम् , यतोहि तत्रान्तर्भावितो व्यंभ्यं

---

१. ध्वन्यालोक - २ उद्योत – ६वीं कारिका

२. वक्रोक्तिजीवितक – १ उन्मेव - १० वीं कारिका

३. ध्वन्यालोक – १ –उद्योत – कारिका

ISSN: 2581-9429 Volume 5, Issue 1, March 2025 Impact Factor: 7.67

गौणतां भजते। वक्रोक्तेरस्या अलङ्कारेण सह समता स्पष्टैव । व्यङ्गयस्य गौणता तत्रापि स्वीक्रियते। अतएव तेन वक्रोक्तिः अलंकारत्वेन स्वीकृता।

यथोक्तं ध्वनिकारेण ध्वन्यालोके-

" काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैः यः समाम्नातपूर्व – तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्यः । केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं, तेन ब्रुमः सहृदयमनः प्रीतये तत्स्वरूपम् ।। एषा वक्रोक्तिः न सर्वथा भाक्तमनुसरति । स्वभावोक्तिरसोक्त्योलङ्कारतायाः स्वीकाराभावात् । भाक्तत्वेनैव चैतयोः अलंकारतायाः अङ्गीकाराच्च। अतः वक्रोक्तिः अलङ्काराद् भिन्ना।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

ग्रन्थ का नाम	व्याख्याकार/सम्पादक	प्रकाशक	वर्ष
रसगंगाधर	श्री मदनमोहनझा	चौखम्भा सं.	१९८७
चित्रमीमांसा	श्री जगदीशचन्द्र	चौ. सं. सी.	१९७१
कुवलयानन्द	डॉ. भोलाशंकर व्यास	चौ. वि. भ.	१९९२
चन्द्रालोक	डॉ. चन्द्रमौलि द्विवेदी	भारतीविद्यासंस्थान	१९९१
रसगंगाधर	भट्टमथुरानाथशास्त्री	मोतीलाल	१९८२
हर्षचरितम	श्रीकान्त पाण्डेय	ज्ञानप्रकाश (मेरठ)	
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	वासुदेवशर्मणा	चौ.ओ.	१९८७
रसगंगाधर	थानेशचन्द्रउप्रैती	परिमल पब्लिकेशन दिल्ली	